

TË DHËNA TË REJA NË LIDHJE ME ELEMENTET FETARE NË VEPRËN E NAIM FRASHËRIT

Naimi ishte dhe mbeti figura më e ndritshme e Rilindjes sonë Kombëtare, shembëlltyra poliedrike që me veprën e vet gjithnjë ka ngjallur interesimin e studiuesve tanë për të qëmtuar porosinë e madhe, vokacionin e çiltër poetik, vizionin e qartë të formimit të vetdijes kombëtare. Vepra e tij edhe sot shërben si udhërrëfyes i denjë për të njohur entitetin tonë, për të jetësuar dëshirën e flaktë të poetit, idealet më të ndritshme të një mendimtarit që tërë qenien e tij e shkriu për kauzën që, si ai dhe bashkëmendimtarët e tij, e bëri qëllim jete.

Kjo trajtesë mund të formulohet edhe: “Naimi - ashtu si s’e kemi njohur”. Them kështu sepse këtu më poshtë do të përpiqemi të ndriçojmë sadopak ato anë të veprës naimiane që në studimet e deri para pak viteve ishte faqja më e pandriçuar e veprës së këtij poeti të madh. Në të vërtetë, interesimi më serioz për një studim më të gjithanshëm të vokacionit poetik të Naim Frashërit u bë me rastin e 90-vjetorit të vdekjes së poetit, kur shumë institucione shkencore si dhe shumë shoqata të ndryshme arritën që ta shënojnë në mënyrën më dinjitoze këtë përvjetor.¹ Them në mënyrën më dinjitoze sepse për herë të parë për Naimin dhe veprën e tij u thanë

¹ Me rastin e 90-vjetorit të vdekjes së Naim bej Frashërit, Shoqata e Arsimitarëve të Gjuhës dhe Letërsisë Shqiptare me seli në Tetovë, pat marrë vendim për mbajtjen e një tribune shkencore, për të dhënë ndihmesën e saj në shënimin e këtij përvjetori. Por pushteti aktual maqedonas nuk lejoi mbajtjen e këtij tubimi. Fatmirësisht materialet e përgatitura i mori Redaksia e revistës “Jehona” dhe botoi në një numër tematik. Shih: Jehona, nr.1, (viti XXIX), Shkup, 1991.

shumë gjëra që më parë ishin tabu, kuptohet se në ato mote nuk ishte lehtë të bëhen studime me akrib shkencor, siç e meritonte vepra e Naimit, bile edhe për tema që kishin të bëjnë me aspekte të përgjithshme të krijimtarisë së tij e për aspektin fetar as që mund të mendohej.²

Edhe përkundër bindjes sonë të thellë se pas paraqitjes së disa shkrimeve, kryesisht nga autorë që kanë kryer medrese ose që kanë kryer studimet në botën arabe, prapë se prapë edhe në dhjetëvjetëshin e fundit, herë pas here, autorë të ndryshëm vazhduan me avazin e moçëm dhe me ngulm mundohen ta paraqesin Naimin si panteist, pa bërë as një hap më tutje për ta parë Naimin nga këndvështrimi islam, nga këndvështrimi që e zbulon groteskën naimiane. Kjo do të ishte njëra prej arsyeve që ndërmorëm këtë hap: për të hapur një dritare të re në thesarin tonë kombëtar, mes të tjerash, për t'ua vënë në dije lexuesve dhe studjuesve tanë se duke e njohur Naimin si një erudit që u yllye me nektarin e Kur'anit Famëlartë do ta kemi edhe shumë më lehtë për të zbuluar se ku qëndron forca magjike e shllimit shpirtëror të J. W. Getes, Tolstojit, Shekspirit, B. Ibanjezit, M. Iksballit e sa e sa bejtexhinjëve tanë, që, si Naimi ynë, kanë qenë njohës të mirë të letërsisë të Lindjes, gjegjësisht të letërsisë me frymë islame.

S'ka dyshim se Naim Frashëri hyn në radhën e shkrimtarëve tanë më të studjuar dhe vepra e tij është qëmtuar nga aspekte të ndryshme, por kanë mbetur të hapura disa çështje për të cilat, në të ardhmen, duhet kushtuar më tepër kujdes. Edhe sot e kësaj dite mungojnë të dhëna nga jeta e përditshme, nga jeta familjare e intime e poetit, çështja e besimit, panteizmi etj. Këto çështje jo se s'janë studiuar, por vlerësimet e shumë studjuesëve tanë kanë qenë në bazë të pikpamjeve të veta ideologjike përplot mospajtime. Sidomos çështja e besimit, si çështje më e ndijshme dhe më komplekse, është dashur të rishikohet mu nga ata që, për arsye tashmë të njohura, nuk mund ta thonin para viteve nëntëdhjetë.

² Mr. Elez Ismaili, Elementet fetare në veprën e Naim Frashërit, *Jehona*, nr 1, 1991, f. 62.

Nuk më duket aspak e arsyeshme që për çëshjen e besimit, të marrin të drejtën për të dhënë vlerësime sipërfaqësore individët që s'i njohin sa duhet parimet fetare, qoftë për Naimin apo për ndonjë shkrimtar tjetër. Madje, është për t'u habitur se si studjues të mirënjohur i hyjnë kësaj çështje shkel e shko sa për të dalur te panteizmi naimian. Qysh më 1948, kur shkroi studimin më të sistemuar deri atëherë, Dh. Shuteriqi pat thënë shkoqur "...Naimi beson te një perëndi", por si e manifeston atë besim dhe ku qëndron përkushtimi ndaj Atij që i beson, nuk na jep përgjigjen e pritur.³ Arsye e vetme, si për Shuteriqin dhe disa të tjetër, do të ishte fakti se në botimin e veprave të Naimit është bërë një krasitje e tmerrshme, sidomos me heqjen e pasuseve të tëra, të mbrujtura me një misticizëm të kulluar, ku bëhet fjalë për tevhidin dhe për postullatet më sublime të besimit. Shembulli më flagrant është heqja e asaj pjese të veprës së Naimit në të cilën më së miri mund të vërejmë përkushtimin e poetit tonë ndaj besimit që i takon e që është *'Thelb' i Kur'anit*". Fatmirësisht, viteve të fundit në lidhje me këtë kontribut të rrallë por edhe të parë në letrat shqipe për përkthimin qoftë edhe të pjesërishëm të Kur'anit, ka dhënë konstatime shumë të vlefshme dr. Mahmud Hysa.⁴

³ Shih: A l i A l i u: Naimi në kritikën letrare. *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*, 5, UP-FF, Prishtinë, 1979, f. 89.

⁴ Studimin më të plotë rreth vepërës "Thelb' i Kur'anit" e ka bërë dr. Mahmud Hysa, i cili konstaton se kjo vepërë në botimin e parë të Bukureshtit (1894) ka qenë pjesë integrale e veprës "Mësime" dhe se në botimet e më vonshme është mënjeluar me qëllim të caktuar. Autori arrin t'i gjejë të gjithë ajetet e përkthyer nga Naimi dhe suret prej të cilave i ka zgjedhur dhe ia vë në dije lexuesit se "*Thelb' i Kur'anit*" është një përkthim selektiv e i reduktuar", në të cilin "Naimi ka pasur kujdes që të mos e cënojë konceptin themelor të veprës, që të përfshijë vetëm një dimension të saj, vetëm dimensionin moral etik mbi të cilin ndërtohet njeriu fetar". Në të vërtetë në punimet e këtij autori dhe të dr. Fetë Mehdiut unë kam gjetur mbështetjen më të fortë në paraqitjen e tezave të mia në lidhje me elementet fetare në veprën e Naimit. Më gjerësisht për këtë shih: dr. M a h m u d H y s a, Një variant i reduktuar i Kur'anit përkthyer nga Naim Frashëri, *Dituria islame*, Prishtinë 1998: Dr. Mahmud Hysa, Kornizat përmbajtësore të Thelbit të Kur'anit, Hëna e Re, Shkup, 1998.

Edhe pas afrimit të copëzave të krasitura të veprës së Naimit, edhe pas stivimit të një sërë argumentesh për të vërtetuar se Naimi nuk është aq panteist si është paraqitur deri tash, më duket se dikush edhe në të ardhmen do të dëshironte që Naimin ta shihte si panteist dhe do t'i mjaftonte të lidhej për vargjet e marra nga poezia "Perëndia"⁵: *Është ndaj teje i gjallë/ Ti e kërkon në gurë...* dhe të jepte përfundimin se Naimi Zotin e gjenë kudo, dhe se, pa prejjudikuar, vetëm kështu vepra e tij do të kishte karakter më universal. Por vepra e Naimit ka diç më tepër që e bën universale sesa panteizmi, sepse Naimi është njohës i mirë edhe i kulturës së Lindjes, edhe i kulturës së Perëndimit, edhe i të lashtës, edhe i të së resë. Një gjë duhet të kemi parasysh se nuk është çështje dëshire se a duam ne ta njohim Naimin panteist a jo, por t'i thuash Naimit panteist për ato botëkuptime që rrënjët i kanë thellë në besimin islam, është e papranueshme dhe gjithësesi duhet korrigjuar. Aspak nuk e teprojmë nëse themi se panteizmi shumëkujt i ka shërbyer si paravan për të mos u thelluar në çështjen e besimit të Naimit. Kryesisht janë thirrur në ato vargje ku Perëndia identifikohet me "njerëzinë", se njeriu është "fron i Perëndisë", "kush do të shohë të tërë, le të shohë mirë njerinë", "gjithësia është vetë Perëndia" e të ngjashme, janë postullate që studiuesit tanë deri më tash na kanë servirur sa për të pohuar se Naimi ka qenë panteist, se ka qenë nën ndikimin e deistëve francezë, se nuk ka mundur t'i shpëtojë ndikimit të filozofisë së Lindjes etj. Veprohej kështu sa për të dalë para opinionit shkencor me interpretime që diktonte shkenca e vënë në danat e politikës ditore. Nga ana tjetër, iknin larg qasjes së aspektit fetar, mbase dronin se mos po u del hoxhë Naimi! Sipas besimit islam prania e Zotit gjithkund në natyrë, në vetë njeriun etj. përkon me këto ajete:

"Të All-llahut janë edhe lindja edhe perëndimi, ngado që të ktheheni, aty është anë e All-llahut". (El-Bekare; 115).

⁵ N a i m F r a s h ë r i, *Vepra I* (zgjedhur e përgatitur për shtyp nga Rexhep Qosja), Rilindja, Prishtinë, 1978, f. 116.

“Do t’u tregojmë atyre ajetet (argumentet) tona në horizont dhe në vetë ata”. (Fussilet; 53).

Besoj se do të mjaftonte vetëm ajeti i parë për të bërë krahasimin mes vargut: “Është ndaj teje i gjallë” dhe fundit të ajetit të cituar... “ngado që të ktheheni, aty është fytyra e All-llahut” (vexhhull-llah, shën.ynë-E.I.), sa për të parë përkimin ndërmjet vargjeve të Naimit dhe të ajeteve kuranore, sepse ky është vargu që më së tepërmi e citojnë për të “vërtetuar” panteizmin naimian.

Naimi është njohës i thellë i të vërtetës islame. Pikërisht për atë edhe nuk nguron të merret me qenien e Zotit. Pothuajse e tërë poezia “Perëndia” sjell mesazhe të shumta që u drejtohen para së gjithash dijetarëve:

*Është në shesh Perëndija,
I verbëri s’mund ta shohë,
Ajo është gjithësija,
I dituri mund ta njohë.*

Nëpërmjet të këtyre vargjeve, Naimi, jo rastësisht, don t’i lartësojë dijetarët, sepse ata janë të lartësuar edhe nga Zoti i Madhëruar. Edhe në vargjet e fundit të kësaj poezie Naimi aludon në diturinë hyjnore, e cila mund të të nxjerrë në dritën e vërtetë:

*Merr’ dorën e diturisë
Pa ajo do të nxjerrë
Gjer te fron’ i Perëndisë.*

Këto vargje përkojnë me shumë ajete kur’anore ku All-llahu xh.sh.u premton grada të larta dijetarëve në xhenet, sepse ata janë, siç thotë Muhammedi a.s., trashëgimtarë të pejgamberëve dhe se ata më së shumti i frikësohen All-llahut. Po i shënojnë vetëm tre ajete sa për ilustrim:

“Ne i besojmë Atij, e tërë kjo është nga Zoti ynë dhe vetëm të pajisurit me mend e kuptojnë”. (Ali Imran; 7).

“Por All-llahut nga robët e Tij i frikësohen të dijsmit”. (Fatir, 28).

"All-llahu ata nga mesi i juaj që besojnë dhe ata të cilëve u është dhënë dijenia do t'i ngrejë në shkallë të lartë" (El-Muxhadele, 11).⁶

Vargjet e lartshënuara, por e Naimit edhe shumë të tjera nga poezia "Perëndia", duhet kuptuar si thirrje e Naimit drejtuar bashkatdhetarëve të vet për t'u arsimuar, pra atyre të cilët i kishte mbështetur shpresat për një ardhmëri më të lumtur. Por, në lidhje me këtë poezi, dr Ali Aliu pohon se "kjo poezi nuk mund të konsiderohet thjesht fetare, e mbështetur në kredon bektashiane".⁷ Sido që të jetë, ma merr mendja se edhe vetë titulli i poezisë ngërthen kredon naimiane të shprehur përmes kësaj poezie, por do të shtojmë edhe atë se kjo poezi është një meditim poetik me prirje iluministe dhe një krijim artistik me patos të ngjeshur fetar.

Edhe pse mund të merren si studime të hershme dhe në rrethana shoqërore politike krejt tjera, të shkruara para njëzet e kusur vjetësh, dy studiuesit tanë të mirënjohur: Zija Xholi dhe akademik Rexhep Qosja, në studimet e tyre kanë shtruar çështjen e besimit naimian disi më ndryshe. Përderisa Z. Xholi thoshte se Zoti i Naimit nuk është krijesë e mbinatyrshme,⁸ R. Qosja thoshte se Perëndia që përmend Naimi "nganjëherë është krijesë, e nganjëherë imanencë e natyrës, ligj i përgjithshëm i gjithësisë"⁹. Dr. Rahmi Tuda konstaton se Naimi Perëndinë e identifikon me vetë gjithësinë, dhe "të njohësh gjithësinë do të thotë të njohësh Perëndinë, por atë mund ta njohë vetëm i dituri". Në vazhdim ai thotë se Naimi, si edhe Gjordano Bruno, "panteizmin e kupton si shpirtëzim të botës materiale. Botën dhe çdo send e përshkon panpsikizmi (shpirti botëror)"¹⁰. Dr. Ali Vishko thotë se Naimi si panteist

⁶ Përkthimet e ajeteve janë marrë nga Kur'ani (përkthyer nga F e t i M e h d i u), Kryesia e Bashkësisë Islame, Prishtinë, 1985.

⁷ A l i A l i u, punimi i cituar, fq. 89-90.

⁸ Z i j a X h o l i, Naim Frashëri (jeta dhe idetë), Rilindja, Prishtinë, 1970, f. 31.

⁹ R e x h e p Q o s j a, Dialogje me shkrimtarët (botimi i dytë), Rilindja, Prishtinë, 1979, fq. 49-50.

¹⁰ D r . R a h m i T u d a , Idetë poetiko-filozofike panteiste të Naim Frashërit, kumtesë e botuar në Flaka, 8-9 tetor 1997, f. 16.

mendonte se ligjet e kësaj bote “janë vënë njëherë e përgjithmonë dhe panteizmi i tij është i Lindjes(!), ndërsa feja e tij është bekta-shizmi, me të cilin gërshetohet edhe panteizmi idealist”. Për dallim prej të tjerëve, A. Vishko thotë se në botëkuptimin filozofik të Naimit “Zoti është kudo, në çdo vend e në çdo send dhe se Ai është si një shpirt universal që i jep gjallëri çdo gjëje dhe gjendet në çdo gjë” dhe se panteizmi të Naimi “...është përpjekje e fundit e idealizmit për të provuar qenien e Perëndisë”¹¹. I paraqitëm këto konstatime që të dëshmojmë se edhe vepra e Naimit është kundruar përmes llupës ideologjike të kohës. Madje edhe panteizmi, sipas tyre, na del gjithfarësh. Por, për të pasur një pasqyrë më reale se ç’është panteizmi, ç’vend zë në krijimtarinë poetike të poetëve të Lindjes, pastaj a e pranon Islami panteizmin, është mirë të konsultohet kapitulli mbi misticizmin dhe panteizmin në veprën kapitale të Nerkez Smailagiqit.¹² Edhe më me interes do të ishte njohja e veprës së Ibni Tejmijes, i cili drejtpërdrejt është marrë me çështjen e panteizmit. Ai, në studimet e tij, përmend një plejadë dijetarësh muslimanë që i ka preokupuar çështja e panteizmit. Sipas tij, panteizmi bazohet në parime të gabuara që janë në kundërshtim me parimet Islame, të krishterizmit dhe të judaizmit. Nuk lë pa përmendur edhe panteistët që proklamojnë doktrinën e inkarnacionit dhe shumë të tjerë pikëpamjet e të cilëve janë absurde.¹³ Si përfundim të gjithë kësaj më mbetet të paraqes konstatimin e shumicës së dijetarëve islamë se parimisht Islami nuk pajtohet me asnjë formë të panteizmit, që paraqesin rrezik për t’i hapur shteg politeizmit, por ata njohin një lloj të panteizmit musliman (*vahdetul-vuxhud*), si rezultat i doktrinës muslimane të tevhidit.¹⁴

¹¹ Dr. A l i V i s h k o, Vendi i Naimit në historinë e kulturës kombëtare shqiptare, Jehona, nr.1, 1991, fq. 29.

¹² N e r k e z S m a i l a g i c, Klasicna kultura islama, knj. I, Zagreb, 1976, fq. 439-445.

¹³ M. M. Sh a r i f, *H i s t o r i j a i s l a m s k e f i l o z o f i j e*, II, August Cesarec, Zagreb, 1988, st. 206-207.

¹⁴ M. M. Sh a r i f, *Historija islamske filozofije*, I, August Cesarec, Zagreb, 1988, fq. 408-418.

Në një mënyrë, ne i paraqitëm pikat e përbashkëta, por më tepër kundërshtitë e dy palëve në lidhje me panteizmin në përgjithësi. Qëllimi ynë është ky: edhe njëqind vjet pas vdekjes së Naimit, nuk është vonë të thuhet se sa afër hijes së Kur'anit ka qenë Naimi dhe cili është ai nur që e mbante gjallë shllimin poetik të kolosit të letërsisë sonë kombëtare. Për ta ndriçuar sadopak këtë aspekt të krijimtarisë poetike, pra reflekset kur'anore të veprës së Naimit, do të qëmtojmë vargje të "*Mësimeve*", në të cilat haset një transponim mjeshtëror i mësimeve kur'anore. Në faqen 11, Naimi përmend bletën që me urdhërin e Zotit "*bën mjaltët e dyllët*"¹⁵. Dihet se në Kur'an ekziston një sure e tërë me emrin "*Bleta*" (Sureja e 16, En-Nahl), në të cilën bëhet fjalë për punën mjeshtërore të bletës dhe për organizimin e punës në mënyrë të përkryer. Në faqen 12 të veprës në fjalë është një sentencë, ta quajmë naimiane, që është një përkthim i lirë i hadithit "*Hajrun-nas men jenfeun-nas ve sherrrrun-nas men jedurr-rrun-nas*"¹⁶ i cili mund të përkthehet: Më i miri i njerëzve është ai që u bën mirë njerëzve dhe më i keqi i njerëzve është ai që u sjell dëm njerëzve. Te Naimi sentenca në fjalë del me këtë formulim: "M' i mir i gjithë njerëzisë është aji që do të mirën e njerëzisë, m'i ligu është aji q'i do të ligënë"¹⁷.

Më tutje në faqen 13 Naimi thotë: "...nga të ktheni syt' e të vështroni, do të shihni fytyrën e Perëndisë", kurse në ajetin kur'nor thuhet: *Ejne ma tuvel-lu fe themme vexhhull-llah* (Ngado që të ktheheni, e gjeni Fytyrën e All-llahut) (*El-Bekare*;115). Këshilla "*Mos bëni keq po bëni mirë*" dhe "*Në ke dy këmisha, njërenë epja atij që s'ka*",¹⁸ janë moralizime a predikime thjesht me karakter fetar që mund t'i dëgjojmë kurdoherë si porosi bëmirësie e bujarie që i hasim edhe në fetë e tjera.

Në faqen 18, ku bën fjalë për Ditën e gjykimit, ai thotë: "*Oh! Sa është keq të dalë njeriu me faqe të zezë, me zemër të lyerë me*

¹⁵ Shih: H i l m i A g a n i, *Gjurmë*, Rilindja, Prishtinë, 1975; Razi Brahimi, *Kritika*, Rilindja, Prishtinë, 1972.

¹⁶ Versioni më i plotë i këtij hadithi është në Fejdul-kadir, hadithi 3642, f. 361.

¹⁷ Naimi, *Vepra* 5, f. 12.

¹⁸ Poa aty, f. 13.

vetijë të ligë, me shpirt të fëlliqurë e me vetëdije të turpëruarë përpara Zotit të madh e të vërtetë! se Zoti do ta gjykonjë!” Kjo thënie përkon me ajetin: “Atë ditë kur disa fytyra do të zbardhen e disa do të nxihen. Atyre, fytyrat e të cilëve janë të zeza, do t’u thuhet: - A u bëtë mosbesimtarë pasi që ishit besimtarë” (Ali Imran; 106).

Në të njejtën faqe Naimi flet për kalueshmërinë e kësaj jete, e kjo gjë i referohet ajetit që nëpër mbishkrimet e varrezave (mezarëve) e hasim si epitaf: “*Inna lil-lahi ve inna ilejhi rrxhiunë*” (Ne jemi të All-llahut dhe tek Ai do kthehemi). (El-Bekare; 156).

Në faqen 24 hasim përkthimin e fjalëpërfjalshëm të hadithit “*El-xhennetu tahte akdamil ummehatikum*”¹⁹ që s’ka si përkthehet ndryshe, veçse ashtu si na e jep Naimi: Xhenneti është nën këmbët të mëmavet t’uaj. Në të njejtën faqe hasim një version të shkurtuar të hadithit: “*Tenakehu ve tekatheru*”²⁰ që Naimi e përktheu besnikërisht: “*Martohi e shumëzohi*”.

Fatmirësisht, me rastin e 100-vjetorit të vdekjes së Naim Frashërit, dr. Feti Mehdiu botoi kumtesën e mbajtur në Tetovë në kuadër të Manifestimit letrar ndërkombëtar “Ditët e Naimit 2000” dhe na jep të dhëna me rëndësi, jo vetëm për refleksionet kur’anore, por edhe për refleksionet orientale në veprën e Naim Frashërit.²¹ Mes të tjerash, na jep edhe disa të dhëna të reja mbi reflektimin e Kur’anit dhe të Hadithit në veprën e N. Frashërit. Kryesisht ndalet në veprën “Mësime”, nga e cila ka veçuar ato shprehje të Naimit të cilat i ngjajnë më së shumti, ose janë identike, me ajetet e Kur’anit ose Hadithet e Muhammedit a.s. Nga ky punim mësojmë se Naimi veprën në fjalë e fillon në emër të Zotit, përkundër parimeve romantike që e kërkonin frymëzimin nga muza e poezisë. Në të vërtetë Naimi i fillon “Mësimet” me ajetin 30 të sures En-Neml: “*Innehu min sul-ejmane ve innehu bismil-lahirr-rrahmanirr-rrahim!*”, pra me Bismil-lahin, si çelës të çdo sureje (me përjashtim të sures së nëntë), e

¹⁹ Ky hadith haset në të gjitha përmbledhjet e haditheve, bile edhe te xhemati është i njohur si moto për obligimin e fëmijës ndaj nënës.

²⁰ *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo 1985, f. 156.

²¹ Dr.F e t i M e h d i u , Reflektime të literaturës orientale në veprën e Naim Frashërit. Botuar në Flaka, 26 tetor 2000, f. 9.

që Naimi na jep një formulim të përafërt me atë të përkthimeve të sotme në gjuhën shqipe: "*N'emrit e me urdhërit të Zotit të madh e të vërtetë*". Në trajtesën tonë me rastin e 90-vjetorit të vdekjes së poetit patëm shënuar ato hadithe që ishin përkthime të fjalëpërfjalëshme ose përshtatje, por që në thelb ruhej besnikërisht origjinali.²² Por, në trajtesën e tij, Feti Mehdiu paraqet edhe hadithe tjera që kanë të bëjnë me kultivimin e ndjenjës së respektit ndaj prindit; me detyrat e prindit ndaj fëmijës, me detyrat ndaj të afërmit, ndaj të sëmurit, ndaj fqinjit etj. Madje Naimi ka bërë një përzgjedhje hadithesh që kanë të bëjnë edhe me çështjet dokësore, asosh që bien ndesh me parimet islame (të dehurit, vajtimi, gjama dhe disa rende të papëlqyeshme që lidhen me ritet e vdekjes) dhe asosh që janë tipare karakteristike të popullit (besa, burrëria, bujaria etj.). Më poshtë po i paraqesim disa hadithe të kategorive që i përmendëm:

- "*Të gjallit bëji nderë, të sëmurit shërbesë, të vdekurin zëre ngoje për mirë, të vdekurin e qaj me zemër e me lot, mos me vaj e ulurimë*".

- "*Dashuria e Mëmëdheut është gjithë besa, edhe zogu kërk-on folezën e tija*". (Hubbul vatani minel imanë).

- "*M'i madhi ta dojë e ta nderojë dhe ta përkujdesnjë më të voglin. M'i vogli prap të njohë radhën e kufinë e tij dhe të dojë më të madhn' e t'i bënë nderë*". (Lejse minna men lem judhekkir keh-ijrena ve jerham sagirena).

Pas të gjitha këtyre amaneteve të përjetshme që Naimi ua drejtonte bashkatdhetarëve të vet, duke dashur, me ndjenjën e sinqeritetit më të madh, që të përcjellë porositë hyjnore të All-llahut xh.sh. dhe porositë e Pejgamberit të fundit për mbarë njerëzinë, nuk mund të mos i drejtohet Zotit me një dua për mirëqenien e të gjithë besimtarëve: "*Zot! Fali Shqipërisë e shqipëtarëve, q'i falen emrit t'ënt, gjith' të miratë, që ke në jetë dhe mërgoji nga gjith' të ligat*".²³

²² Shih fusnotën 2.

²³ Në tipologjinë e letërsisë shqiptare gjithsesi duhet të zërë vend një lloj i veçantë letrar, edhe pse ekziston, por s'është njohur si i tillë, e që është lutja (duaja). Shembujt më të mirë i hasim në veprën letrare të Naimit por edhe te të

Edhe pas të gjitha këtyre provave për refleksat kur'anore në veprën e Naimit, prapëseprapë duhet pranuar se Naimi u formua në bazë të koncepteve filozofike të kohës. Por, e keqja është se asnjëherë nuk është përfillur konstatimi se Naimi në moshë të pjekur ka marrë mësim nga muderrizë të njohur, të cilët “doemos kanë qenë më të mëdhenj se ai. Tek e fundit, të krijosh nën hijen e një mjeshtri të madh nuk është nënçmim”, pohon F. Mehdiu në punimin e përmendur. Naimi ka njohur për së afërmi edhe Hasan Tahsinin,²⁴ e ka pasë njohur poezinë e pararendësve të tij bejtexhinj. Me të drejtë Nezim Frakullën e quan “*shairi shuara*”. Nuk ka dyshim se më shumë ka qenë nën ndikimin e mësuesve të vet, që kanë qenë të pajisur me njohuri të gjithanshme fetare, sesa të racionalistëve e iluministëve francezë, si të Dekartit, Volterit, Rusoit etj. Mbase mund ta pranojmë edhe anën e kundërt të kësaj teze: se Naimi mund të ketë qenë më tepër nën ndikimin e racionalistëve francezë sesa të filozofisë dhe të kulturës së Lindjes. Por, të dilet me teza se “Naimi ka përkrahur mendimin e Darvinit në lidhje me evolucionin”, dhe se “ka bërë një hap drejt botëkuptimit materialist” është vetëm një mashtrim i vetvetes. Në të njejtat pozita mbesin edhe ata që pretendojnë se Naimi nuk mund të shkarkohej në tërësi nga ndikimi i fesë ose “të hiqte dorë nga besimi në Perëndinë”.

Kur të kihen parasysh këto të dhëna të prezentuara, po edhe shumë elemente të tjera, që hetohen në veprën e Naimit (pa pretenduar që Naimit t'i japim rolin e një imami a të një predikuesi fetar) mund të themi se bindja e tij fetare ka qenë shumë më e ngulitur sesa bindjet e tij filozofike dhe se elementi fetar, si dhe elementi kombëtar, mbeten shtylla të forta në ngrehinën poetike të Naim Frashërit dhe se përkimet poetike të tija me fundamentet

gjithë shkrimtarët përfaqësues të alamiadës shqiptare, si autorë mevludesh, kasidesh, ilahish etj.

²⁴ Thuhet se Hasan Tahsini, me t'u kthyer në vendlindje, në Filat dhe në Janinë, u takua me personalitete të shquara si edhe me Naim Frashërin, i cili punonte si nëpunës i doganës në Sarandë, ku zhvilluan biseda lidhur me çështjen e arsimit dhe të alfabetit të gjuhës shqipe. Cituar sipas: Iljaz Rexha, Hoxha Hasan Tahsini, “Dituria Islame”, nr. 19, nëntor 1990, f. 14.

islame janë evidente. Ai nuk nguron të merret edhe me çështjet më të ndijshme (refleksive), siç janë çështja e krijimit, e vdekjes dhe e ringjalljes. Sipas Naimit njeriu është i krijuar prej materies së tokës, pikë për pikë siç përshkruhet në disa ajete të Kur'anit: "...dhe u krijuam juve prej materies së tokës" (El-Mu'minunë: 12). Përderisa Naimi e pranon Zotin për Ligjvënës, është e qartë se ka qenë në gjendje të kuptojë se Zoti ka caktuar rregullat për krijimin e njeriut dhe për ruajtjen e harmonisë në gjithësi (kosmos), ashtu që asnjëherë të mos ndodhë farë rrëmuje.

Naimin e ka preokupuar pa masë çështja e fesë, sepse, më mirë se kushdo tjetër, i kishte të qarta aspiratat gllabëruese të qarqeve aneksioniste që përmes fesë dëshironin të realizonin qëllimet e tyre të errëta. Prandaj Naimi u desh të vrojtojë thellë thelbin shoqëror dhe ideologjik të fesë, duke u nisur nga gjendja reale e Shqipërisë së atëhershme, por duke u angazhuar për emancipimin shpirtëror të njeriut pa nëpërkëmbur rolin shoqëror të fesë, dhe duke hequr një vijë vertikale midis kombëtares dhe fetares. Te Naimi shumë qartë hetohet toleranca fetare, marrëveshja ndërkonfesionale. Ai porositi: "*Gjith kush çdo besim të respektojë*", sepse "*të gjitha fetë kanë një themel të përbashkët*", duke u deklaruar parimisht për kushtin e parë të besimit "*Zoti është një*". Ai deklarohet haptazi për besimin monoteist, ani pse ia mban anën këmbë e krye bektashizmit. Besojmë se vetëm një ndjenjë e lartë fetare e nxiti Naimin të shkruajë "*Qerbelanë*", "*Fletore e bektashinjët*", pastaj edhe disa krijime tjera, deri tash të panjohura, kushtuar Imam Hasanit dhe Imam Husejnit, nipa të Pejgamberit a.s.

Në poezinë "*Besojmë*"²⁵ Naimi proklamon të drejtën e patjetërsueshme të njeriut që të jetojë i lirë, duke prekur në njërën nga çështjet më të ndijshme të besimit se njeriu ka vullnetin e lirë për kryerjen ose moskryerjen e veprave, qofshin të mira apo të këqija, në bazë të të cilave njeriu do të shpërblehet ose do të dënohet. Në formë të ngjizur këtë gjë Naimi e ka thënë me anë të vargut "*Njerinë e bëri Zoti të lirë*".

²⁵ *Vepra I*, f. 85.

Në shumë krijime poetike Naimi, duke iu drejtuar Zotit, jep shembullin e lutësit të përunjur, të devotshëm, të arsimuar dhe të ngritur intelektualisht, i cili shumë më lehtë arrin të zbulojë të vërtetën. Lutjet, si ato të shprehura në poezinë "*Falja*"²⁶ dhe në disa të tjera, janë krijime poetike me taban thjesht fetar, janë vazhdim i verbit poetik të bejtexhinjve. Por Naimi ua tejkalon pararendësve të tij dhe vargjet me këtë karakter janë të pakta në letërsinë tonë kombëtare. Zoti, si motiv në krijimtarinë letrare të shkrimtarëve tanë dhe të popujve tjerë, ka qenë i pa shmangshëm. Secili i ka shprehur ndjenjat e veta poetike në saje të njohurive të marra nga librat e shenjtë ose nga traditat fetare të popujve nga të cilët dolën. Duke analizuar ato poezi ku elementi fetar është mbizotërues shihet qartë se Naimi është njohës i mirë i parimeve fetare, në radhë të parë islame, por edhe të feve të tjera. Dëshmi bindëse kemi poezinë "*Përpara Krishtit*" për të cilën mund të thuhet se është unike në letërsinë tonë dhe më gjerë. Naimi e ka pasur të njohur gjithë atë që përmend Kur'ani a.sh. në suren "*Merjem*" për lindjen, jetën dhe mynxyrat që e përcollën hazreti Isain. Në këtë poezi, siç mund të hetohet edhe nga vetë titulli, Naimi lexuesit shqiptar ia përshkroi Krishtin si Krisht, sipas mësimëve biblike, e jo si Isa, sipas mësimëve islame.²⁷ Edhe kjo mund të na shërbejë si dëshmi për ndjenjën e lartë të respektit naimian ndaj njeriut si qenie më e lartësuar në hirësinë e Zotit dhe për tolerancën fetare që Naimi, në momentin e duhur, e proklamoi edhe për qëllime të larta atdhetare. Është ky një qëndrim dhe persiatje e Naimit që edhe feja të jetë urë afrie mes njerëzve, ide kjo që në poemën "*Dëshirë e vërtet e shqiptarëve*"²⁸ gjen shprehje më të gjerë si një mirkuptim midis popujve të hapë-

²⁶ *Vepra 2*, f. 34.

²⁷ *Vepra 1*, f. 89. Në punimin e tij Naimi dhe bashkëkohësia, Jehona I, 1991, f. 112, dr. Avzi Mustafa i bën një qasje edhe poezisë *Përpara Krishti* dhe thotë: "Te libri *Mësime* nga ky intelektual i çuditshëm gjejmë fraza të tëra të marra nga Ungjilli" dhe jep disa shembuj nga dhjetë urdhërat. Pak më poshtë për këtë "intelektual të çuditshëm" me një tolerancë të këtyllë fetare, ka pse të habitet dhe të pranojë "se nuk mban mend historia e njerëzimit ku një poet i besimit musliman t'i ketë kushtuar ndonjë vjershë Krishtit, përveç Naimit tonë".

²⁸ *Vepra 2*, f. 147.

sirave ballkanike. Kur meren parasysh këto që tham del në shesh profili moral i Naimit si njeri dhe si poet: madhështia morale, urtia, ndjenjat e tija të flakëta humane, durimi vetëmohues, vullneti i çeliktë dhe gatishmëria flijuese për hir të një qëllimi të shenjtë.²⁹

Naimi me përkushtim është munduar që popullit të vet t'i zgjedhë rrugën më të ndritshme për një jetë të begatshme dhe fatlume. Në kontekst me këtë ai i ka dhënë edhe postullatet më të qëlluara morale. "Ai, siç pohon akademik Rexhep Qosja, na ka mësuar si të jemi të pasur shpirtërisht dhe më të lartë moralisht"³⁰. Naimi nuk nguron që të japë udhëzimet se si të arrihen vlerat e larta morale (mençuria, bujaria, durimi, sinqeriteti etj.), por në anën tjetër dënon ashpër veset e njerëzve të pa moralshëm, duke përmendur devijimet shoqërore. Ai bën fjalë edhe për ato kategori të moralit për të cilët, edhe në ditët tona, rrallë kush ka guxim të flasë me gojën plot. Naimi një predikim të tillë e bën denjësisht, mu ashtu siç porositet në një hadith të Muhamedit a.s.: "*La hajae fid-din*" (*Nuk ka turp në fe!*).

Veprës së Naimit sa herë që t'i kthehemi do të zbulojmë diç të re. Mu për këtë edhe aktualiteti i porosisë naimiane nuk zbehet kurrë. Vepra e Naimit ka qenë mësim jete, për bashkëkohësit e tij, për brezat e më vonshëm, po edhe sot është më aktuale se kurrë. Edhe sot na shërbejnë si mësim jete sepse në çdo faqe të POROSISË SË MADHE të Naimit gjejmë qenien tonë, gjejmë korifeun e vërtet që na mëson si t'i përballojmë furtunat e jetës.

Pra, edhe sot e këtui, porositë e Naimit për ne janë të qarta si loti dhe udhërrëfyes që e kalojnë çdo kufi kohe e hapësire:

*"Në mënyrë e në të keqe duhet durim e trimëri.
Dhe në çdo kohë e në çdo vënt lipset të kemi njerëzi!"³¹*

²⁹ Vepra 1, f. 10.

³⁰ Rexhep Qosja: Naimi dhe ne, Bota e re, 6 dhjetor 1990.

³¹ Vepra 2, f. 55.

Me këtë maksimë Naim Frashëri ngrihet në panteonin më të lartë kulturor e qytetërues dhe shembëlltyra e tij do të mbetet një yll që nuk do të shuhet kurrë në qiellin poetik të popullit shqiptar.

